

O'ZBEK ALIFBOSINING YARATILISH TARIXI VA NAZARIY ASOSLARI

Osiyo xalqaro universiteti Magistri

Azamatova Nigina Yoqubjon qizi

Annotatsiya: Dunyoda hech bir kitob murg'akkina bolakay uchun ma'naviyat ko'zini ochishda alifbega teng kelolmaydi. Unda alifbe darslikmi yoki kitob? U bolaga savod sabo'ini berishda darslik, lekin uning ma'naviy dunyosiga vatan, ona, er, qo'yingki, borliq olam tushunchalarini ilk bora olib kirishi bilan mo'jizaviy kitob vazifasini o'taydi. Shu sababli bunday kitobni yaratish behad mas'uliyatlidir. U hech qanaqa ilmiy yoki badiiy nomga ega emas, balki har bir xalq amal qilayotgan milliy alifbolarning boshlang'ich harflari nomlari qo'shilmasidan hosil bo'lgan so'zdan nom olgan.

Kalit so'zlar: alifbe, darslik, saboq sug'diy, xorazmiy, runiy, monaviy, uyg'ur, Savodi ta'lim, Yakka baytlar, yozuv, harf.

История создания и теоретические основы узбекского алфавита

Магистр Азиатского международного

университета Азаматова Нигина Якубджон дочь

Аннотация: Ни одна книга в мире не сможет сравниться с алфавитом в раскрытии духовных глаз маленькому ребенку. Алфавит – это учебник или книга? Это учебник для обучения грамоте ребенка, но она служит и чудодейственной книгой, впервые знакомящей с понятиями Родины, матери, мужа и даже вселенной в его духовном мире. Поэтому создание такой книги – это очень ответственно. У него нет никакого научного или художественного названия, но он был назван по названию начальных букв национального алфавита, используемого каждым народом.

Ключевые слова: алфавит, учебник, урок сугдийский, хорезмийский, рунический, нравственный, уйгурский, грамотность, отдельные стихи, письмо, буквы.

The history of creation and theoretical foundations of the Uzbek alphabet

Master of Asian International

University Azamatova Nigina

Abstract: Not a single book in the world can compare with the alphabet in opening the spiritual eyes of a small child. Is the alphabet a textbook or a book? This is a textbook for teaching a child to read and write, but it also serves as a miraculous book, introducing for the first time the concepts of the Motherland, mother, husband and even the universe in his spiritual world. Therefore, creating such a book is very responsible. It has no scientific or artistic name, but was named after the initial letters of the national alphabet used by each nation.

Key words: alphabet, textbook, lesson Sugdian, Khorezmian, runic, moral, Uyghur, literacy, individual poems, writing, letters.

O'z yozuviga ega jahon xalqlarining barchasida bola ko'z ochib ko'radigan, aniqrog'i, yozish va o'qishni ilk bor o'rgata turib kishilik tomonidan yaratilgan ma'naviyat mulkiga ochqich vazifasini bajaradigan mo'tabar bir kitob bor. U hech qanaqa ilmiy yoki badiiy nomga ega emas, balki har bir xalq amal qilayotgan milliy alifbolarning boshlang'ich harflari nomlari qo'shilmasidan hosil bo'lgan so'zdan nom olgan. Shu bois lotin alifbosida ish ko'radigan yunonlarda "alfa" va "beta" yoki "vita" harflari nomi bilan "alfavit", nemislarda, inglizlarda va fransuzlarda "alfapit" deyilsa, qadimda arab alifbosida ish ko'rganligi bois o'zbeklarda, tojiklarda "alif" va "be" harflari nomi bilan "alifbo", moldovanlarda esa ular alifbosidagi to'rt harf -"al-bu-ni -tse" yoki "a -be -che -dar" nomlari bilan "albunitse" yoki "abechedar", nihoyat ieroglif yozuvi bilan ish ko'riladigan xitoylarda "xay" va "pyan" ierogliflaridan tuzilgan "xaypyan" tarzidagi nomlar bilan yuritiladi. Dunyoda hech bir kitob murg'akkina bolakay uchun ma'naviyat ko'zini ochishda alifbega teng kelolmaydi. Unda alifbe darslikmi yoki kitob? U bolaga savod sabo'ini berishda darslik, lekin uning ma'naviy dunyosiga vatan, ona, er, qo'yingki, borliq olam tushunchalarini ilk bora olib

kirishi bilan mo'jizaviy kitob vazifasini o'taydi. Shu sababli bunday kitobni yaratish behad mas'uliyatlidir.

Turkiy xalqlarning sug'diy, xorazmiy, do'lbarjin (runiy), monaviy, uyg'ur kabi o'z qadimiy yozuvlari bo'lgani tarixdan ma'lum. Lekin, VII -VIII asrlarda arablar Movarounnahrni bosib olgach, bor kuch va imkoniyatlari bilan bu yozuvlarni ham, shu yozuvlardagi bitiklarni ham yo'qotish siyosatini olib bordi, o'rniga zo'ravonlik bilan o'z yozuvini joriy etdi. Xalqimiz bu yozuvga o'n to'rt asr davomida amal qildi.

Arablar boshda bu yozuvni erli aholiga o'zaki shaklda o'rgatishga kirishgandilar. Bu bilan muqaddas qur'oni Karimning o'zaki nozil qilinganiga asoslangandilar. Shu maqsadda arab alifbosidagi barcha harflarni maxsus moslashtirilgan taxtachaga yozib, har bir harf nomini o'z tartibiga ko'ra qiroat bilan o'qib yodlash va shaklini esda qoldirish asosida o'rgata boshladilar, Ehtimol arab alifbosi yozilgan shy taxtachalarni alifbe yaratish yo'lidagi dastlabki izlanishlar natijasi o'laroq qarash mag'bulroqdir. har qalay dastlabki maktablarning boshida faqat o'qish asosida ish ko'rishgani, yozishni o'rgatish maqsadini ko'zlamagani ham pgu fikrimizni dalillashi mumkin.

Keyinchalik yozishdan ham saboq beruvchi maxsus maktablar paydo bo'la boshlagach, boshda shu maktablarda ham taxtakachlardan foydalanilgan bo'linsa-da, ulardan asosiy maqsadga erishi qiyinligini anglashga olib keldi. Natijada yozuvni o'rgatishga mo'ljallangan maxsus tavsiya - bitiklar yoki qo'llanmalar yaratish masalasi kun tartibiga qalqib chiqq boshladi. Manbalar arab yozuvini o'rgatishga bag'ishlangan ana shunday ilk bitik 908 - 909 yillarda Isxoq binni Ibrohim Tamimiy tomonidan yozilgan "Tuhfai vomiq" risolasi ekanligini qayd etadi. Biroq uning asari qismati hanuzgacha noma'lum. Abu Ali ibn Muqlo (x asr)ning ham shunday asari borligi e'tirof qilingan. Lekin bizgacha Ibn Bavvob (XI asr)ning 22 baytdan iborat "qasidai roiya" manzumasi etib kelgan. U yozish qoidadarini she'r bilan ifodalagan ilk alifbe (abiysedariy) namunasidir. SHundan so'ng arab alifbosidagi harflarni hajman nuqtalar bilan belgilash odatga kirdi va shu xildagi alifbe manzumalar yaratila boshlandi. Jumladan, hoji Mirali Tabriziyning she'riy "Mufradot" va nasriy "Medodul xutut" (Xatlar (yozuvlar) rangi), Sulton Ali Mashxadiyning "Sirot ul -xat" (Yozuv

(xat) sirlari), Darvesh Muhammad binni Do'stmuhammad Buxoriyning "Favoyid ul -xutut" (xatning foydalari, 1587) asarlari dunyoga keldi. (qarang: A. Murodov o'rta Osiyo xattotlik san'ati tarixidan Toshkent: "Fan", 1971, 28 - 6). Shuningdek, yozuvni o'rgatishda "Badoiy ul -insho" (Badiiy insholar), "Munshaot" (Maktublar) va "Dastur ul -kuzzot" (qozilar uchun dastur) kabi qo'llanmanoma asarlardan ham foydalanilgan. Biroq bu asarlarning barchasi arab yo fors - tojik tilida bo'lganidan turkiyzabon hamushrning bolalari tushunuviga birmuncha qiyinchilik tug'dirgan. SHu qiyinchilikni bartaraf etishning davr taqazosiga aylana borishini anglagan SHermuhammad Munis, Boborahim Mashrab, Mirzosalim Mirzoraxim o'g'li Salimiy va Anbar otin singari ijodkorlar XVII -XIX asrlar davomida alifbo - g'azal, alifbo -muhammas, "Savodi ta'lim" va "Yakka baytlar" singari alifbo - manzumalarini o'zbek tilida yaratdilar. Nihoyat 1909 yilda Pir taxallusli Said Salohiddinxo'ja ibn Oloviddinxo'ja yaratgan o'zbekcha "Mufradot" Toshkentda G'ulomxasan Orifjonov matbaasida bosilib chiqdi. Shuni ta'kidlash joizki, bu kitob fors -tojik tilidagi "Mufradot"ning o'zbekchaga tarjimasidir. Unga ko'ra arab alifbosini o'rganish 3 bosqichda amalga oshirilgan:

Birinchi bosqich mufradot davri deyilib, 1-2 yilgacha davom etgan. Mufradot so'zining ma'nosidan ayonlashayotirki bu bosqichda arab alifbosidagi har bir harfni alohida - alohida, toq yoki yakka xolda yozish o'rgatilgan. So'ngra harfni harfga qo'shib yozish davri boshlangan. Murakkabot deyilguvchi bu bosqichda harf o'zidan oldingi yoki keyingi harfga qanday bo'lanishi - murakkab qilinishi mashq qilingan. Tabiiyki, bunda bo'g'in ko'chirish mashq asosini tashkil etilgan. Nihoyat uchinchi bosqichda - so'zni to'lasincha yozishga ko'chilganki, bu muqattaot davri deyilgan. Bunda, asosan, qit'alar (muqataot - qit'aning ko'pligi ma'nosida), ikkiliklar ruboiylarni ko'chirib yozish etakchi tamoyilga aylangan. Shundan keyin tolibul ilmlarga mustaqil holatda qarindoshlariga duoyi salomlar (xatlar) va har xil ish qo'ozlarini yozish o'rgatilgan.

Shuni eslatish joizki, Boborahim Mashrab va Mirzosalim Mirzorahim o'g'li Salimiylarning alifbe - g'azali va alifbe - muhammasi hurufi dalolat san'ati asosida yozilgan

bo'lsa, Anbar otinning "Yakka baytlar" alifbe - manzumasi xurufi xijo san'ati negizida bitilgan.

Mashrabning alifbe - g'azali 16 bayt (32 satr)dan iborat; har satri arab alifbosidagi bir harf bilan boshlangan. Shoir shu harfdar dalilligida o'zining olloh jamoliga oshiqligi tuyg'ularini tasavvufona ruhda izhor etishga intiladi;

Te -tilovat qilg'ay erdim oyati ruxsoringni,

Se - savobi xatmi qur'on intiho qildim bu kun.

Mirzosalim Mirzarahim o'g'li Salimiy ham Mashrab an'analariga sodiq, biroq u o'zining 6 band (30 satr) alifbe - muhammasida Mashrabdan farqli o'laroq lirik qahramonning ijtimoiy noroziligi ifodasiga e'tiborini qaratib, arab alifbosidagi har bir harfning shakliy ko'rinishini shafe keltirib, o'zi yashagan jamiyatning insonni qay ko'ylarga solayotganidan shikoyatini dalillashni ko'zlaydi:

"Alif"dek qomatim sarv erdi umrim jo'nborida,

Bukildi "be" kabi tushdi qarilik rahguzorida,

Tanim "te"dek tovona erdi ayyomi bahorida,

Sanou hamd etardim "se" kabi tasbih torida,

Ki emdi "jim" kabi jismim yiqilmoqdir mazorida.

Anbar otin esa hurufi ^ijo usulida bitgan "Yakka baytlar" alifbe - manzumasida insoniylikni sharaflash yo'lini tutgan. Unda arab alifbosidagi 27 harfning har biriga alohida - alohida she'r bitilgan. Biroq ular bag'ishlov yoki tavsif harakterida emas, balki o'sha harfning faol ishtiroki asosida ifodalagan tovushni idrok etishni qulaylashtirish maqsadida bitilgan to'rtlik, sakkizlik va o'nlik shaklidagi poetik tizmalardir. SHoira ularda shunchaki tovushni xis etishni ko'zlash bilan cheklanmaydi, bil'aks ularda murg'ak qalblarga ijtimoiy - axloqiy saboq berishni ham ko'zlaydi, Chunonchi, "alif" ta'rifini odamiylik moxiyatini ochishga qaratarkan, Alisher Navoiyning "Odamiy ersang demagil odami, Onikim yo'q xalq g'amidin g'ami" hikmatidan ijodiy oziqlana turib, uni odamiylikning

bosh sharti - vatanga uyg'unlikdan iborat fuqarolik tuyg'usini uyg'otuvchi vosita darajasida talqin qiladi:

Odam ersang ma`ni bil dona - dona,

Vatan erur senga ikkinchi ona,

So'zlamasdan oldin so'zingni sina,

Har bir so'zdir umring ichinda sina (v).

Satrlar oxiridagi "na" hijolari "alif" bilan tugagan, ayni vaqtda u o'sha satrlarning ham, demakki, satrlarda ifodalangan poetik ma`no va satrdagi ritmik butunlikning ham intihosi, yakuni. SHoirda "alif" belgisi ifodalagan tovushga shu xilda jilo beradi, unga shu qadar xilma-xil poetik yuk yuklaydi.

O'zbek maktablarida yozuv va uning qoidalarini o'rgatishda Shermuhammad Munisning 1804 yilda yozgan "Savodi ta'lim" manzumasi ayricha ahamiyatga ega bo'ldi. 352 misradan iborat bu alifbe manzumada dastlab xusni xatdan saboq bergan ustoz, mashhur hattot Ibn Hojibga minnatdorchilik bildirilgach, so'ng uning yozilish abablarini bayon etib, qalam va xatning ahamiyati, xat yozish asboblari va ularni yozishga shay tutish talablariga to'xtaladi, xatning kishilik madaniyati taraqqiyotidagi ahamiyatini uqtiradi. Nihoyat arab alifbosidagi 28 harfning har biriga poetik tavsif berishga o'tadi, har bir harfning necha nuqtalik hajmga egaligi va tabiatda mavjud nimagadir o'xshashligini ta'kidlab, o'sha harfning yozma shaklining xotirada mustahkam o'rnashuviga yo'l ochada. Chunonchi:

Zo uch nuqtayu, lek sarkash,

Qilsa bo'lur oni qushga o'xshash.

Shoir shu xilda harf, obrazining ko'rimliligiga, predmetliligiga erishadi va keyinchalik yaratilajak alifbelarda ko'rgazmali harf metodiga asoslanilishiga yo'l ochib beradi. Shu mantiqqa asoslanilsa, yuqorida nazardan o'tkazilgan alifbe - manzumalar o'zbek alifbosini yaratish yo'lida o'ziga xos izlanishlar bosqichi bo'lganligini, binobarin, bu dastlabki omil ekanligini e'tirof etish to'g'ridir.

Foydalanilgan Adabiyotlar Ro`yxati:

1. Абдуллаев Й. Ҳамроҳим. - Т.: Ўқитувчи, 1996
- 2, Бегматов Э., Исматуллаев Н. Ўзбек имлоси. - Т.: ФАН, 1979.
4. Бегматов Э. Киши номлари имлоси.- Т.: ФАН, 1970.
5. Джамалханов Х.А. Основы узбекской графики. - Т.: ФАН, 1991.
6. Жамолхонов Х.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма.
1-қисм. -Т.:Низомий номи ТДПУ босмахонаси ,2004.
7. Jamolxonov N. Hozirgi o`zbek adabiy tili Darslik.- Т.:, 2005.
8. Камолов Ф. (Фахри Камол). Ўзбек орфографияси ҳақида. -
Т.: Ўқувпед дав нашр, 1957.
9. Маҳмудов Н.М. Тил ва ёзув.- Т.: Ўзбекистон, 1987.
- Ю.Рафиев Абдурозик. Латин ёзувига асосланган узбек алифбоси ва
имлоси. - Тошкент, 2003.
11. Рахматуллаев Ш. Орфография қоидалари - саводхонлигимиз
асоси.-Т.: ФАН, 1980.
12. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг янги алифбоси ва имлоси.-
Т.: Университет, 2002.